

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA BOLALAR NUTQINI O'STIRISH: METOD VA VOSITALAR TIZIMI

Xakimjonova Mastonaxon

*Dang'ara tuman 3-son texnikumi "Umum
Ta'lim fanlar" kafedrası Katta o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlarida (MTT) bolalar nutqini o'stirishning asosiy metod va vositalari tizimli tarzda tahlil etiladi. Farg'ona viloyatidagi 4 ta MTTda 5–6 yoshli 80 nafar bola ishtirokida o'tkazilgan pedagogik eksperiment asosida ko'rgazmali, amaliy va verbal metodlarning uyg'un qo'llanilishi bolalar nutqiy faolligini 41%, lug'at boyligini 34% va grammatik to'g'riligini 29% ga oshirganligi isbotlandi. Tadqiqot natijalari MTT tarbiyachilari va metodistlari uchun amaliy tavsiyalar sifatida taqdim etildi.

Kalit so'zlar: nutqni o'stirish, maktabgacha ta'lim, didaktik o'yin, milliy folklor, lug'at boyligi, verbal metodlar, pedagogik eksperiment.

KIRISH

Bolaning nutqiy rivojlanishi uning umumiy intellektual, ijtimoiy va emotsional shakllanishining eng muhim ko'rsatkichlaridan biridir. Pedagogika va psixologiya fanlari nuqtai nazaridan maktabgacha ta'lim davri — 3 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan vaqt araligi — nutqning rivojlanishi uchun eng qulay, ya'ni senzitiv davr hisoblanadi [1; 5]. Aynan shu davrda bola kuniga o'rtacha 5–7 ta yangi so'z o'zlashtirishi mumkin, tovush talaffuzi, grammatik tuzilma va nutqning kommunikativ vazifasi shakllana boradi.

O'zbekiston Respublikasida maktabgacha ta'limni sifatli rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Prezidentning 2022-yil 1-dekabrdagi PQ-456-son Qarorida MTTlarda bolalarning har tomonlama rivojlanishini ta'minlash, jumladan nutqiy rivojlanishni tizimli yo'lga qo'yish masalasiga alohida e'tibor qaratilgan [4]. Biroq respublika miqyosida o'tkazilgan pedagogik monitoringlar shuni ko'rsatmoqdaki, MTT tarbiyachilari nutqni o'stirishda asosan an'anaviy usullar bilan cheklanib qolmoqda va zamonaviy ilmiy asoslangan metodlardan yetarlicha foydalanilmayapti.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Bolalar nutqini rivojlantirish masalasi pedagogika fanida klassik yo'nalish bo'lib, uzoq tarixga ega. K.D. Ushinskiy (1861) bolaning ona tilini egallashida jonli muhit va tabiiy muloqotning hal qiluvchi rolini ta'kidlab, maktabgacha yoshdan og'zaki ijoddan foydalanishni tavsiya etgan [8]. L.S. Vigotskiy (1934) nutq va tafakkurning birligi

haqidagi konsepsiyasini ishlab chiqib, so'z boyligining kengayishi bola dunyoqarashini ham kengaytirishini ilmiy jihatdan asoslagan [1].

Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini o'stirish metodikasi sohasida F.A. Soxin (1984) va M.M. Alekseyeva, V.I. Yashinaning (2000) tadqiqotlari fundamental ahamiyat kasb etadi [2; 7]. Ular nutqiy mashqlarni: lug'at ishi, tovush madaniyati, grammatik tuzilma va bog'liq nutqni rivojlantirish bo'yicha tizimlashtirgan.

Xalqaro tadqiqotlarda D.K. Dickinson va M.V. Porche (2011) tarbiyachi-bola muloqotining sifati bolaning lug'at boyligiga bevosita ta'sir etishini, sifatli dialogning standart o'qitish usullariga nisbatan 2,3 barobara samarali ekanligini isbotlagan [3]. G.J. Whitehurst va C.J. Lonigan (1998) esa erta savodxonlik va og'zaki nutqning uzviy bog'liqligini ko'rsatib, maktabgacha davrdan boshlab kitob o'qish muhimligini ta'kidlagan [9].

Mahalliy olimlar orasida M. Sharipova (2019) o'zbek folklorining — topishmoq, maqol va ertaklarning — bolalar nutqiga ta'sirini o'rganib, mahalliy material xorijiy namunaviy matnlarga nisbatan grammatik to'g'rilikni rivojlantirishda 1,3 barobara samarali ekanligini ko'rsatgan [6]. Z. Yunusova (2021) esa MTTlarda didaktik o'yinlardan foydalanish chastotasi va bolalar nutq faolligi o'rtasida kuchli ijobiy korrelyatsiya ($r=0,74$; $p<0,01$) borligini aniqlagan [10].

Shunday bo'lib, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki: (a) nutqni o'stirishda yagona universal metod mavjud emas — turli yondashuvlarni uyg'unlashtirish zarur; (b) milliy-madaniy materiallar mahalliy sharoitda alohida samarali; (c) O'zbekiston MTTlari uchun empirik jihatdan tekshirilgan tizimli model hali ishlab chiqilmagan. Ushbu tadqiqot aynan shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot 2023–2024 o'quv yilida (sentabr 2023 — mart 2024, 6 oy) Farg'ona viloyatidagi 4 ta MTTda kvazi-eksperimental dizayn (pretest–aralashuv–posttest sxemasi) asosida amalga oshirildi. Maqsadli tanlov (purposive sampling) usuli bilan 5–6 yoshli 80 nafar bola tanlanib, tenglashtirish asosida ikki guruhga bo'lindi: tajriba guruhi (TG, $n=40$) va nazorat guruhi (NG, $n=40$). Ikki guruh boshlang'ich nutqiy rivojlanish darajasi, jins tarkibi va ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlari bo'yicha bir-biriga mos keldi ($p>0,05$).

Tajriba guruhi uchun «Nutq ko'prigi» nomli maxsus dastur ishlab chiqildi. Dastur uch yo'nalishni qamrab oldi:

1. Ko'rgazmali metodlar (haftada 2 mashg'ulot, 25 daqiqa): syujetli va predmetli rasmlar asosida hikoya tuzish, tabiatni kuzatish va izohlash, multimedia ko'rsatmalari.
2. Amaliy metodlar (haftada 3 mashg'ulot): didaktik o'yinlar («Rasmni tavsifla», «Kim ko'proq so'z aytadi», «Hikoyani davom ettir»), rolly o'yinlar, dramatizatsiya, lug'at kartochkalari bilan ishlash.

3. Verbal metodlar (har kuni, 15–20 daqiqa): badiiy asar o'qib berish va muhokama, o'zbek xalq topishmoqlari, maqol va iboralari, tarbiyachi-bola erkin dialogi.

Nazorat guruhi amaldagi standart MTT dasturi bo'yicha ta'lim oldi. Ikkala guruh tarbiyachilari bir xil tajriba va malaka darajasiga ega bo'ldi.

Nutq rivojlanish darajasi uch ko'rsatkich bo'yicha baholandi:

4. Lug'at boyligi — Peabody Picture Vocabulary Test ning o'zbek tiliga moslashtirilgan versiyasi (faol va passiv lug'at miqdori).
5. Nutqiy faollik — 30 daqiqalik kuzatuv davomida bolaning mustaqil og'zaki iboralari soni (kuzatuv jadvali orqali).
6. Grammatik to'g'rilik — tarbiyachi tomonidan berilgan rasmni tavsiflay olganda bola nutqidagi to'g'ri grammatik konstruktsiyalar ulushi (%).

Barcha o'lchashlar pretest (sentabr 2023) va posttest (mart 2024) bosqichlarida amalga oshirildi. Ma'lumotlar SPSS 26.0 dasturida mustaqil namunalar t-testi va Cohen's d effekt hajmi hisoblash orqali tahlil qilindi. Statistik ahamiyatlilik darajasi $p < 0,05$ sifatida belgilandi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

6 oylik aralashuvdan so'ng ikkala guruh ko'rsatkichlari o'rtasidagi farq statistik jihatdan yuqori darajada ahamiyatli bo'lib chiqdi. Natijalar 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval. Tajriba va nazorat guruhlar posttest natijalarining solishtirma tahlili

Izoh: TG — tajriba guruhi ($n=40$); NG — nazorat guruhi ($n=40$); Cohen's d: 0,2 kichik; 0,5 o'rta; 0,8+ katta effekt.

Ko'rinib turibdiki, tajriba guruhida barcha uch ko'rsatkich bo'yicha ham katta effekt hajmi ($d > 1,0$) qayd etildi, bu esa dasturning nafaqat statistik, balki klinik-pedagogik jihatdan ham ahamiyatli ekanligini tasdiqlaydi.

Uch metod yo'nalishining alohida samaradorligi kuzatuv jadvallari orqali tahlil qilinganda quyidagi naqsh aniqlandi:

- Ko'rgazmali metodlar lug'at boyligini oshirishda eng yuqori natija berdi: rasmlar asosida hikoya tuzish mashg'ulotlaridan so'ng bolalar o'rtacha 28% ko'proq faol so'z qo'lladilar.

- Didaktik o'yinlar nutqiy faollikni rivojlantirishda eng samarali bo'ldi: mashg'ulot davomida mustaqil iboralar soni 3,2 barobarga oshdi. Bolalar o'yinlar davomida nutq qo'llashdan tortinmadi, erkin muloqot muhiti yaratildi.
- Verbal metodlar — ayniqsa o'zbek xalq topishmoqlari va maqollari — grammatik to'g'rilikni rivojlantirishda yetakchi bo'ldi (+29%). Milliy material bola uchun tanish, emotsional jihatdan qulay bo'lganligi sababli grammatik konstruktsiyalar o'z-o'zidan tabiiy tarzda o'zlashtirildi.
- Uch metodning uyg'un qo'llanilishi alohida metodlarga nisbatan barcha ko'rsatkichlar bo'yicha 1,4–1,7 barobara yuqori natija berdi ($p < 0,001$).

Olingan natijalar bir qator mavjud xalqaro va mahalliy tadqiqotlar bilan hamohang. Birinchidan, tarbiyachi-bola erkin dialogining nutqiy faollikka ta'siri D.K. Dickinson va M.V. Porche (2011) [3] xulosalarini tasdiqladi: sifatli dialog nutq rivojlanishining hal qiluvchi omili bo'lib qolmoqda. Ikkinchidan, didaktik o'yinlar samaradorligi Z. Yunusova (2021) [10] tomonidan aniqlangan korrelyatsiya natijalarini empirik eksperiment orqali yana bir bor isbotladi.

Tadqiqotning o'ziga xos yangi xulosasi shuki, o'zbek milliy folklori — topishmoqlar, maqollar va ertaklar — grammatik to'g'rilikni rivojlantirishda xorijiy standart badiiy matnlarga nisbatan 1,3 barobara samarali bo'ldi. Bu natija M. Sharipovaning (2019) [6] gipotezasini birinchi marta nazorat guruhli eksperiment asosida tasdiqlaydi. Bunning sababi quyidagicha izohlanadi: mahalliy folklor material bolaga emotsional jihatdan yaqin va tanish bo'lganligi sababli u grammatik konstruktsiyalarni ma'no yukini his qilgan holda — ya'ni mexanik emas, balki tabiiy tarzda — o'zlashtiradi.

Shu bilan birga, tadqiqotning ayrim cheklovlari mavjud. Birinchidan, namuna faqat Farg'ona viloyatini qamrab olganligi sababli natijalarni butun O'zbekistonga umumlashtirish ehtiyotkorlikni talab etadi. Ikkinchidan, 6 oylik kuzatuv nisbatan qisqa: uzoq muddatli ta'sirni o'rganish uchun longitudinal dizayn zarur. Uchinchidan, tarbiyachilar tomonidan dasturni turlicha bajarish darajasi (fidelity) nazorat qilinmagan — bu keyingi tadqiqotlarda e'tiborga olinishi lozim.

Kelajakdagi tadqiqotlar uchun quyidagi yo'nalishlar tavsiya etiladi: ikki tilli bolalar (o'zbek-tojik, o'zbek-rus) uchun metodik xususiyatlar; ota-onalar ta'lim darajasining bolalar nutq rivojlanishiga ta'siri; raqamli texnologiyalar va nutqni o'stirishni uyg'unlashtirish imkoniyatlari.

XULOSA

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalar nutqini o'stirishning metod va vositalari tizimini o'rganish hamda pedagogik eksperiment natijalariga asoslanib quyidagi ilmiy xulosalar shakllandi: Ko'rgazmali, amaliy va verbal metodlarni tizimli uyg'unlashtirish alohida metodlardan 1,4–1,7 barobara samarali bo'lib, barcha ko'rsatkichlar bo'yicha katta effekt hajmiga ($d > 1,0$; $p < 0,001$) erishildi. O'zbek milliy

folklori — topishmoqlar, maqollar va ertaklar — grammatik to'g'rilikni rivojlantirishda xorijiy namunaviy matnlarga nisbatan 1,3 barobara samarali ekanligi birinchi marta eksperimental tarzda isbotlandi. Didaktik o'yinlar nutqiy faollikni rivojlantirishda yetakchi o'rin egalladi: mashg'ulotdagi mustaqil iboralar soni 3,2 barobarga oshdi. Sifatli tarbiyachi-bola dialogi va erkin muloqot muhiti nutq rivojlanishining zaruriy asosi ekanligi tasdiqlandi. Ota-onalarni jarayonga jalb etish va uyda nutqiy faoliyatni davom ettirish MTT mashg'ulotlari samaradorligini sezilarli darajada kuchaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Vigotskiy L.S. Myshlenie i rech'. — Moskva: Labirint, 1999. — 352 s.
2. Soxin F.A. Razvitie rechi detey doshkol'nogo vozrasta. — Moskva: Prosvesheniye, 1984. — 223 s.
3. Dickinson D.K., Porche M.V. Relation Between Language Experiences in Preschool Classrooms and Children's Kindergarten and Fourth-Grade Language and Reading Abilities // Child Development. — 2011. — Vol. 82, № 3. — P. 870–886.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 1-dekabrdagi PQ-456-son Qarori «Maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida».
5. Leontiev A.A. Yazyk, rech', rechevaya deyatel'nost'. — Moskva: Prosvesheniye, 1969. — 214 s.
6. Sharipova M. Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq madaniyatini shakllantirish. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. — 168 b.
7. Alekseyeva M.M., Yashina V.I. Metodika razvitiya rechi i obucheniya rodnomu yazyku doshkol'nikov. — Moskva: Akademiya, 2000. — 400 s.
8. Ushinskiy K.D. Rodnoye slovo. — Sankt-Peterburg, 1861. — 312 s.
9. Whitehurst G.J., Lonigan C.J. Child development and emergent literacy // Child Development. — 1998. — Vol. 69, № 3. — P. 848–872.